

O NOVOOTKRIVENIM RIMSKIM NATPISIMA IZ BARANJE

U tekstu koji slijedi opisana su tri kamena rimska spomenika s natpisom. Od njih su u Arheološki muzej Osijek dopremljeni miljokaz, koji je pronađen južno od Bilja, te žrtvenik, koji je iskopan u istočnome dijelu Kopačeva. Mjesto otkrića ulomka stele, koji je pohranjen u Osnovnoj školi Popovac u Popovcu, nije pobliže poznato. U svim navedenim slučajevima riječ je o predmetima prikupljenima uz negdašnji rimski pogranični prostor na hrvatskome tlu, u podunavskome dijelu regije Baranje.

Ključne riječi: Panonija, limes, Republika Hrvatska, Baranja, epigrafski spomenici.

Dr. sc. Igor Vukmanić

Arheološki muzej Osijek
HR-31000 Osijek
Trg sv. Trojstva 2
igor.vukmanic@amo.hr

Izvorni znanstveni rad
UDK: 902/904(497.543)

Tijekom posljednjih nekoliko godina na baranjskome tlu u Osječko-baranjskoj županiji u Republici Hrvatskoj evidentirano je nekoliko novih, javnosti nepoznatih, rimskih kamenih spomenika s natpisom. Dva su takva gotovo cjelovita predmeta, miljokaz i žrtvenik, dopremljena u Arheološki muzej Osijek u Osijeku, dok se jedan, ulomak stele, nalazi u Osnovnoj školi Popovac u Popovcu. Za principata ti su spomenici bili podignuti u naselju ili pokraj naselja, odnosno u dijelu prometne infrastrukture uz rimsku carsku granicu. Budući da je riječ o predmetima različita oblika i namjene,¹ njihovo je postojanje naznaka raznovrsnosti rimskoga epigrafskog naslijeđa u navedenome kraju, a pronalazak dokaz za to da je još moguće očekivati slična otkrića.

1. Rimski miljokaz pronađen je na položaju *Kovačke livade* južno od Bilja, na katastarskoj čestici broj 1761, u katastarskoj općini Bilje. Predmet su, na poziv Ištvana Paliža koji je na spomenutoj lokaciji obrađivao zemlju, 13. rujna 2013. identificirali kustosi Marina Kovač, Tomislav Hršak i Igor Vukmanić. Duskora miljokaz je bio premješten u muzej (Slika 1; Inv. br. AMO 223010).²

Sl. 1. Miljokaz s Kovačkih livada (Bilje) (Foto: Vukmanić, I., 2021.)

- 1 U različitim stadijima interpretiranja natpisa koji su objelodanjeni u ovome radu dr. Dino Demicheli, dr. Ivan Radman-Livaja i dr. Péter Kovács ponudili su vrijedne sugestije na kojima im ovom prilikom zahvaljujem.
- 2 Mirna Crnković, tada volonterka pri Muzeju Slavonije u Osijeku, u izjavi za jedan pisani medij [http://www.glas-slavonije.hr/210622/4/Ljubitelj-starina-iz-Bilja-pronasao-rimski-miljokaz (18. 9. 2013.)] miljokaz s *Kovačkih livada* datirala je u Karakalino doba (*Marcus Aurelius Antoninus*) navevši pritom da je riječ o 205. – 208. g. Osim, pokazat će se, pogrešno identificiranoga cara netočno je tada navedeno bilo i doba Karakaline vladavine koji je na rimskome prijestolju bio između 211. i 217. g.

Izgledna restitucija i transliteracija natpisa od osam redaka na ovome spomeniku jest:

IMP(erator) CAES(ar)
 [[M(arcus) AVRELIVS ŠS(everus)?]]
 [[ALEXANDER P(ius) F(elix)]]
 AVG(ustus) P(ontifex) M(aximus) TRIB(unicia)
 POT(estate)
 5 VIII CO(n)S(ul) III P(ater) P(atricae) <P=R>RO
 CO(n)S(ul) RESTITVIT
 AB AQ(uinco) M(ilia) P(assuum)
 CLVIII³

Carevo ime, koje je u drugome i trećem retku teksta bilo namjerno otklesano kako bi mu se već u rimsko doba posmrtno zatrla sjećanje na postojanje (*damnatio memoriae*),⁴ ipak je ostalo djelomično čitljivo. No i posredno se, i to iz podataka o častima navedenima u drugoj polovini četvrtoga retka te u petome retku, može zaključiti da je riječ o vladaru iz 230. g., pa prema tomu i odrediti njegovo ime. Naime, identične su oznake o obnašanju tribunske dužnosti deveti, a konzulske treći put cara Aleksandra Severa (*Marcus Aurelius Severus Alexander*) (222.–235.) u Podunavlju dokumentirane i na miljokazima CIL III, 3703; 3704; 3710; 3715; 3719; 3721; 3731; 3738; 10630; 6466 = 10652, te 6470, 2 = 10633 iz 229. ili 230. godine.⁵ Na ovome je predmetu, označenome rednim brojem 1, osim oštećenih drugoga i trećeg retka, dvojbena pak samo tekst RRO koji je isklesan krajem petoga odnosno COS na početku šestoga retka,⁶ pri čemu je vjerojatno riječ o pogrešno uklesanom naslovu *proco(n)s(ul)* koji je dokumentiran i na miljokazu (Aleksandra Severa) iz Pilisvörösvára (CIL III, 4635=10657⁷). U slučaju da je riječ o klesarevoj pogrešci ta bi slova trebalo isključiti iz daljnjih tumačenja.

Opisani spomenik bio je postavljen uz negdašnju rimsku podunavsku prometnicu *Aquincum* (Budimpešta) – *Mursa* (Osijek). Dio te prometnice između suvremenih mjesta Bilje, na sjeveru, i Podravlje, na jugu, bio je izrađen u obliku pravca.⁸ Budući da je taj kraj u rimsko doba bio plavan, bilo ga je (tj. taj dio prometnice) nužno opetovano popravljati. Takav je popravak 230. g. bio obilježen postavljanjem miljokaza CLVIII (159) tisuća koraka (235,32 km) daleko od Akvinka, a što je jasno iz oznaka koje su uklesane u

3 U prijevodu s latinskoga na hrvatski jezik restituirani tekst ovoga miljokaza glasio bi: Imperator car [[Marko Aurelije (Sever?) Aleksandar, Pobožan, Sretan]], Uzvišen, vrhovni svećenik, tribunske moći devet (puta), konzul tri (puta), otac domovine, prokonzul, obnovio je. (Na udaljenosti od) 159 tisuća koraka od Akvinka.

4 Calabi Limentani, 1991., str. 24, 36, 56; Keppie, 1991., str. 22–23; Matijašić, 2002., str. 138–141.

5 Aleksandar Sever treći je put konzul postao 229. g., dok je tribunsku dužnost deveti put obnašao između 10. prosinca 229. i 9. prosinca 230. (Kienast, 2004., str. 178).

6 Unatoč tomu što je Igor Vukmanić u disertaciji „Dunavski limes u Hrvatskoj” sporni dio natpisa protumačio kao *r(efectio)es r(ecuperato) / co(rrupta)s* (Vukmanić, 2017., str. 183, 574, kat. 26), sličan tekst na panonskim miljokazima iz 229. ili 230. g. nije identificiran, niti je skraćena predstavljena prvim i posljednjim slovom – kao npr. *r(ecuperato)* – u latinskome pismu poznata.

7 Harl, F. i O., Ubi Erat Lupa, http://lupa.at/20219 (5. 6. 2022.).

8 Npr. Firinger, 1954.a, str. 148–152; 1954.b, 49; Bulat, 1983., str. 7; Vukmanić, 2017., str. 181–188; 2020., str. 1–3.

pretposljednem i posljednjem retku natpisa. Usporedbom navedene udaljenosti s mjestom otkrića miljokaza proizlazi da je on pronađen na izvornome položaju. Inače, cjelokupan tekst uklesan je u gornjoj polovini spomenika, u neprofiliranome polju veličine oko 86 x 85 cm. Tragovi boje na njemu nisu vidljivi. Uklesana slova nisu veličinom jednaka ni međusobno ni u redcima. Dimenzije namjerno oštećenih slova ne mogu se točno izmjeriti.⁹

Visina ovoga, od vapnenca isklesanog, miljokaza iznosi 188 cm, dok mu presjek u obliku ovala varira između 34 i 44 cm. Visina baze toga predmeta jest 27 cm. Dugačka je (baza) 50 cm, široka 42 cm te oštećena. U središtu donje strane baze napravljena je 8 cm duboka rupa promjera do 5,5 cm. Taj je otvor služio uglavljivanju miljokaza u postolje.

2. Godine 2016. autoru ovih redaka bilo je dojavljeno da je u Kopačevu (*Ad Labores?*) pronađen jedan manji povijesni spomenik. Tom prilikom pokazana mu je bila i njegova fotografija iz koje je bilo jasno da je riječ o rimskome žrtveniku. Taj je žrtvenik navodno – arheološki nadzor pritom nije bio obavljen – bio otkriven za radova na iskopu septičke jame u Ulici Šandora Petefija 48, poznatij još kao „Dvorište bake Katicice”, na katastarskoj čestici broj 627, u katastarskoj općini Kopačevo, oko 1996. godine. Tekst, za koji je s fotografije vidljivo bilo samo da je postojan, na spomeniku tada nije bilo moguće razaznati. Nakon te, preliminarne, determinacije predmeta piscu ovoga rada bilo je obećano dostaviti ga u muzej. No budući da to nije bilo učinjeno nekoliko mjeseci te nakon opetovanih podsjećanja osobe koja je sama predočila fotografiju žrtvenika, o svemu je obaviještena bila nadležna policijska uprava (Policijska uprava Beli Manastir).¹⁰ Njezini su djelatnici doskora uspjeli ući u trag predmetu, i to u prostorijama jedne privatne tvrtke u Belome Manastiru, te su o tome obavijestili zaposlenike muzeja kako bi se zajednički organizirali otići po nj. Pregledom spomenika (Slika 2; Inv. br. AMO 227256), izrađenog od vapnenca, ustanovljeno je da je u jednostavnome neprofiliranom natpisnom polju u pet redaka uklesan sljedeći natpis:

Sl. 2. Žrtvenik Gaja Julija Ahileja iz Kopačeva (Foto: Vukmanić, I., 2019.)

CAVTO
PATI
C(iaus) IVL(ius) ACH
ILLEVS
5 V(otum) L(ibens)¹¹

Vrh konkavno oblikovanoga neukrašenog kruništa toga spomenika, visokoga 65 cm, širokoga 31 cm, a debeloga 24 cm, jest ravan. Niže su napravljene profilirana traka (*fascia*), zatim letvica, pa lezbijska kima (*cyma reversa*) te još jedna letvica. Navedeni elementi tvore krunište žrtvenika. Natpis koji je u tijelu spomenika isklesan slovima ujednačene veličine nije profiliran.¹² Bazu žrtvenika, odozgo prema dolje, tvore letvica, jonska kima (*cyma recta*), letvica te plinta na kojoj su vidljivi tragovi klesanja. Budući da je spomenik profiliran na svim stranama osim na stražnjoj, gdje je u donjem dijelu oštećen, vjerojatno je bio postavljen uz *zid*. Tragovi boje nisu vidljivi.

Pokazatelj štovanja na arheološkome lokalitetu u Kopačevu, gdje su iz rimskoga doba poznati položaji naseobinskoga predjela nalazišta i barem jedne nekropole,¹³ ime je jednoga [Kautopat (*Cautopates*)] od dvojice [drugi je Kaut (*Cautes*)] bakljonoša boga Mitre koje je uklesano u prvim redcima spomenika koji je u ovome radu opisan pod brojem 2. Taj je bakljonoša, Kautopat, općenito bio

¹¹ U prijevodu na hrvatski jezik to bi glasilo: Kautopatu, Gaj Julije Ahilej, zavjet rado (je ispunio).

¹² Visina slova u prvome retku natpisa iznosi 3,6 cm, a širina 3,3 cm. U drugome retku slova su visoka 3,2 cm, a široka od 1 do 3,2 cm. U trećem retku visina slova iznosi 3,2 ili 3,3 cm, a širina od 1 do 3 cm. U četvrtome retku slova su visoka 3,3, a široka od 1 do 3,3 cm. U posljednjem retku slova su visoka 3,3, a široka 3 i 1,7 cm.

¹³ O položajima rimskih lokaliteta, mogućnostima njihove interpretacije, kartografskim izvorima, dosadašnjim arheološkim istraživanjima te otkrićima u Kopačevu: Vukmanić, 2017., str. 247–255.

⁹ U prvome retku natpisa slova su visoka od 11 do 13,5 cm, a široka od 2 do 14,5 cm. Slovu A obje su donje vodoravne haste pritom *izvučene* prema okolnim slovima. U drugome retku slova, prije nego što su bila oštećena, bila visoka od 6,5 do 7 cm, a široka od 1 do 10 cm. Početno slovo ili slova kognomena *Severus*, ako su postojala, nije moguće premjeriti jer su ili s namjerom pretrpjela štetu ili su erodirala. U trećem, također oštećenom, retku slova su bila visoka od 6,5 do 7,5 cm, a široka od 3 do 6 cm. Od izglednoga grafema F na kraju toga retka preostao je samo gornji dio okomite haste visok 2,5 cm. U četvrtome retku slova su visoka od 6 do 8,5 cm, a široka od 2 do 7 cm. Slovu A prva je donja hasta malo *izvučena* prema van. U petome retku slova odnosno brojevi visoki su od 5,5 do 6,5 cm, a široki od 1 do 5,5 cm; u šestom su visoki od 6 do 6,5 cm, a široki od 1 do 5,5 cm. Slovu R pritom su trbuh i kosa hasta nožice odvojeni od okomite haste toga slova, dok je na posljednjim dvama slovima T gornja vodoravna hasta povijena prema prethodno uklesanom slovu. U sedmome retku slova A i B visoka su od 6 do 6,5 cm, a široka od 3,5 do 9 cm. Drugome po redu slova A obje su vodoravne haste nožice isklesane u smjeru sljedećih slova. Interpunkcija u obliku obrnuto okrenutoga trokutića napravljena je između početnih slova naziva grada od kojega je mjerenje obavljeno i oznake za udaljenost od njega. U posljednjem retku natpisa brojevi su visoki od 8 do 9 cm, a široki od 1 do 7 cm.

¹⁰ Autor članka zahvaljuje ravnatelju Muzeja Slavonije u Osijeku prof. Denisu Detlingu na aktivnome sudjelovanju u opisanoj problematici.

prikazivan kao muški lik koji u rukama drži spuštenu baklju simbolizirajući time jesen, noć, prolaznost života ili smrt. Drugi je ovo objelodanjen žrtvenik iz Hrvatske na kojem je izriječom naveden Kautopat.¹⁴ Nije isključeno i da je nedaleko od lokacije na kojoj je pronađen bio postavljen spomenik Kautu. Toga su Mitrina pratitelja, imena oprečnoga Kautopatu, Rimljani zamišljali s podignutom bakljom zazivajući tako proljeće, svitanje, rođenje ili život.¹⁵ Teoretski, ti su žrtvenici tada mogli dijeliti ulogu u mjesnome štovanju Mitrina kulta na čijem je (središnjem) spomeniku kao ljetno sunce u zenitu mogao biti uklesan njegov simbol ili ime.¹⁶ U podunavskim provincijama zajednice koje su štovale Mitru ili njegove pratitelje osim u gradskim cjelinama posvjedočene su i u ruralnom ili prirodnom okruženju, uz prometnice ili blizu njih.¹⁷ Na takvome mjestu bio je i rimski lokalitet u Kopačevu.

Uz natpis iz Batine¹⁸ drugi je ovo kameni spomenik iz razdoblja principata otkriven u hrvatskome dijelu Baranje iz kojega je jasna cjelokupna nomenklatura dedikanta. A taj je dedikant (*Caius Iulius Achilleus*), izgledni rimski građanin,¹⁹ nosio predime (*praenomen*) *Caius* i ime (*nomen*) (obiteljsko ime, klan, *gens*) *Iulius* kao i carevi iz dinastije Julijevaca koji su građansko pravo dijelili na prijelazu između 1. st. pr. Kr. i 1. st. Pa ipak, veza s Julijevcima nije nužna jer je i u 2. te 3. st.²⁰ još bilo robova i oslobođenika s identičnim predimenom i imenom. Takvi su dedikanti, veterani ili vojnici, osim iz Donje Panonije (*Pannonia inferior*), poznati i s tla toj provinciji susjednih pokrajina Dalmacije (*Dalmatia*)²¹ i Gornje Mezije (*Moesia superior*).²² Premda se često smatra da su se uz limes u središnjem dijelu Podunavlja, bilo kao vojnici bilo kao civili, migranti s istoka nastanili neposredno poslije Markomanskih ratova (166. – 180.), za posljednjega cara Antoninske dinastije Komoda [*Lucius (Aelius) Aurelius Commodus*] (180. – 193.), odnosno kuge koja je nakon toga harala tim krajem,²³ doseljavanja i kultovi s orijenta postojani su bili i kasnije – za dinastije Severā (193. – 235.).²⁴ No, osim s istoka, srednje su Podunavlje pojedinci nazvani *Caius Iulius* mogli napući i iz mjesta koja su u zapadnim dijelovima Rimskoga Carstva kolonizirali Italici, pa tako i iz same Donje Panonije.²⁵ Sudeći pak prema nadimku (*cognomen*) *Achilleus*, ovaj Gaj Julije mogao je biti ili s grčkoga govornog područja, tj.

istočnoga dijela Rimskoga Carstva, koji je (kao kognomen) zadržao svoje epihorsko ime, ili potjecati s prostora gdje je bilo mnogo Gaja Julija s grčkim nadimcima. No ako je kognomen bio izbor roditelja, a ne prakse, običaja ili tradicije neke etničke zajednice, postavljanje ovoga žrtvenika nije nužno pripisati osobi koja je bila s istoka, nego i bilo kojemu potomku poklonika takvoga kulta čiji su predci u Panoniju pristigli iz bilo kojega dijela Rimskoga Carstva.²⁶ Premda se brojnost robova i (sinova) oslobođenika s grčkim nadimcima može objasniti time da su njihovi vlasnici bili podrijetlom s orijenta,²⁷ ne treba zanemariti ni to da su takvi (grčki) nadimci²⁸ bili razmjerno rašireni i među robovima te da se iza njih mogao kriti bilo koji etnik. A budući da je broj robova grčkoga i latinskoga podrijetla diljem Panonije bio podjednak, grčki su im *cognomina* tijekom 3. st. mogli biti nadjenuti i u toj provinciji.²⁹ Skraćenica VL u posljednjem retku natpisa vjerojatno je značila *votum libens*.³⁰

Štovanje navedenoga božanskog pratitelja kao i dedikantovo ime³¹ podizanje opisanoga žrtvenika smješta u posljednju petinu 2. st. ili u prvu trećinu 3. st.

- U Osnovnoj školi Popovac u Popovcu (*Antianae*) nalazi se manji komad rimske stele s natpisom. Riječ je o desnome dijelu nadgrobno spomenika od vapnenca s djelomično očuvanim tekstom u polju (Slika 3). Ulomak ove stele koji je u dobrome stanju visok je 51 cm, širok 37 cm, a debeo 19 cm. Natpis je s desne strane omeđen donjim dijelom glatko modeliranoga pilastra, isklesanoga u bareljefu povrh dva niska, konveksno profilirana, prstena (tor) od kojih je onaj gornji malo uži od donjeg, te (iznad) pravokutno profilirane donje ploče baze (plinta). Tekst, u pet djelomično očuvanih donjih redaka, na spomeniku glasi:

14 Ante Rendić-Miočević smatra da je cilj transporta žrtvenika koji su otkriveni uz rijeku Dravu kod Čakovca, a na kojima su navedeni Kautopat i Kaut, mogla biti *Mursa* ili njezina okolica (2011., 333; 2012., 295, Fig. 2). Postojanje žrtvenika koji je u ovome radu označen pod brojem 2 upućuje na to da je jedno od tih odredišta moglo biti Kopačevo.

15 Vidi bilj. 14.

16 O štovanju Mitre, stvorenjima u njegovoj pratnji i njihovim atributima: Gordon, 2009., str. 379–450; Rendić-Miočević, 2011., str. 323–325; Claus, 2012.; Walsh, 2019.

17 Szabó, 2022., str. 160.

18 Várady, 1897., str. 142.

19 Ian Haynes smatra da *tria nomina* nisu uvijek pouzdana indikacija građanskoga statusa (Haynes, 2013., 100–101, bilj. 31).

20 Petković, Ilijić, 2013., 54, bilj. 6.

21 Škegro, 1998., 89–91, bilj. 1.

22 Mócsy, 1959.b, 285, bilj. 25, 288, bilj. 51, str. 292–293, 296.

23 Pinterović, 1978., 128, 135; Džino, Domic-Kunić, 2012., 102. *Iulii* koji su s istoka potraj 2. st. pristigli u Mursu bili su civili (Barkóczy, 1964., str. 284, 297).

24 Mišić, 2013., str. 143, 219, 224.

25 Колосовская, 1973., str. 172–173, 178.

26 Pinterović, 1978., str. 128, 135; Džino, Domic-Kunić, 2012., str. 96, 102; Mišić, 2013., str. 143, 219. O učestalosti imena *Iulius* i kognomina *Achilleus*: Mócsy, 1959.a, 162; Barkóczy, 1964., str. 284, 298, 304, 352; OPEL II; III.

27 Колосовская, 1973., str. 171–172.

28 Npr. Ahilej, Askanije, Diomed, Kreuz, Perzej ili Prijam (npr. Solin, 1971.; 1977.b).

29 Колосовская, 1973., 171–172, 176. O nadijevanju latinskih ili grčkih imena robovima ili oslobođencima: Solin, 1971., str. 146–158; 1977.a, 205–220; 1977.b, str. 162–169; Lassère, 2005., str. 137–140.

30 Osim *votum libens* kratica VL mogla je značiti *vir laudabilis, veteranus legionis* ili *vil(l)icus*. Ti su navodi iz Vukmanić, 2017. (252–253, 580, kat. 41) preuzeti i u Vukov, 2022. (326, br. 622, T. 73). Pritom je od tumačenja *vir laudabilis* moguće odustati jer se pojavljuje u 4. st., kad se žrtvenike u kamenu – u pravilu – više nije postavljalo. Naziv *veteranus legionis* pak nije moguće isključiti jer su u nekim slučajevima rimski građani dragovoljno pristupali služenju u pomoćne vojne postrojbe, a ne legije. A ako bi točno bilo to da je riječ o kratlici od *vil(l)icus*, ne bi bilo nemoguće da je Gaj Julije Ahilej tijekom 3. st. bio upraviteljem [*vil(l)icus, conductor, procurator, actus*] imanja (vile) čiji je vlasnik *C(aius) Ael(ius) Surinus* naveden na žrtveniku koji je u Kopačevu bio otkriven šezdesetih godina 20. st. (Bulat, 1967., 359; 1969., 41–42; Bulat, Pinterović, 1971., 108, br. 6, Sl. 6; Pinterović, 1978., 74, T. XV, 3; Sinobad, 2010., 216, br. 212; ILJug 2, 1074; 3, 3108), a koje je bilo izgrađeno na toj lokaciji (o upravljanju carskim i privatnim imanjima: Whittaker, Garnsey, 2008., 304–305). No budući da je riječ o slovima koja su na spomenik uklesana s razmakom i razmaknim znakom, kratica VL vjerojatno nije značila *villicus*.

31 Jedna je nadgrobna ara dekursiona Gaja Julija Ahileja iz 3. st. otkrivena u mjestu Augsburgu (*Augusta Vindelicum*), na tlu negdašnje rimske provincije Retije (*Raetia*), u Njemačkoj (Wagner, 1956.–1957., 225, Taf. 13, Nr. 33; CSIR Deutschland 1, 1, 25–26; Taf. 10, Nr. 26; Kellner, 1976., 126, Abb. 124; Harl, F. i O., Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/6343> (13. 11. 2021.).

Sl. 3. Ulomak rimske stele iz Popovca (Foto: Vukmanić, I., 2016.)

 LA[- - -]
 XXI[- - -]
 AELLV[- - -]
 ET MA[- - -]
 5 CVRANTE[- - -]³²

Budući da dijelovi teksta na ovome, brojem 3 označenom, predmetu nedostaju, pri njihovu se tumačenju nailazi na brojne nedoumice.³³ Naime, iz prvoga očuvanog retka natpisa od kojega su preostala dva slova možda je jasan početak³⁴ ili dio nomena,³⁵ a možda dio kognomena čiji je prvi,³⁶ središnji³⁷ ili završni dio glasio na LA.³⁸ No isto tako mogao je to biti podatak o inicijalima predimena i imena neke osobe³⁹ ili drugo. Pod uvjetom da su ta slova uistinu bila dio

imenske sheme, u nastavku je navedena mogla biti formula (*vixit annos*) koja je upućivala na životni vijek pokojnika ili pokojnice. U tome bi slučaju iz sljedećega retka jasno bilo to da je *persona* kojoj je spomenik napravljen – ako nije riječ o broju dana (*dies, diebus*) navedenih nakon neznanoga broja godina (*annos*) i mjeseci (*menses*) u prethodnome retku – živjela između 21 (XXI) godine i 39 (XXXIX) godina.⁴⁰ Nije poznato tko je, odnos prema preminuloj osobi niti broj osoba koja je ili koje su stelu podigle. Dio imenske formule jedne od njih mogao je počinjati *Aellu[- - -]*⁴¹ ili biti kratica gentilicija *Aelius*, tj. *Aelia*. Ako je takvo tumačenje točno, kognomen te osobe počinjao je *Lu[- - -]*.⁴² No nije moguće isključiti ni interpretaciju prema kojoj su slova *ae* završetak nekoga ženskog imena, a ona u njihovu nastavku kratica od *L(ucii) l(ibertae)*.⁴³ Premda je između ET i MA u četvrtome retku uklesan razmakni znak u obliku trokuta, nejasno je je li tekst MA oznaka za rod [*mat(er)*] nakon kojega je tek slijedilo žensko ime, početak imena, tj. predime, ili su to inicijali predimena i imena muškarca nakon kojega je slijedio kognomen. Budući da su navedena slova među najširimima u cijelome tekstu, možda jest riječ o inicijalima. A kako je od trećega grafema nakon MA preostao samo donji dio okomite haste, na tome je mjestu uklesano slovo bilo B, D, E F, H, I, K, L, M, N, P, R ili T.⁴⁴ U posljednjem retku natpisa isklesana je riječ CVRANTE. Veličina očuvanoga dijela opisanoga neprofiliranog natpisnog polja ovoga spomenika jest do 41 x 25 cm. Dimenzije slova nejednake su i u retcima i međusobno.⁴⁵ Tragovi boje na steli nisu vidljivi. Dijagonalno, otprilike sredinom predmeta poprijeko trećega retka teksta te pilastra, mala je napuklina.

Budući da je riječ o ulomku, nije jasno je li tekst na ovome spomeniku bio isklesan površ sokla, u natpisnome polju ispod niše s reljefom, ili između loše očuvanoga dijela letvice međupolja koji je odvajao gornji (nišu s reljefom?) od donjega dijela (natpisnoga polja) negdašnje cjelovite stele. Prema tomu ulomak ovoga predmeta iz Popovca nije moguće uvrstiti ni u jedan od tipova stela prema modelu koji je za takve spomenike iz jugoistočnoga dijela Donje Panonije predložila Velika Dautova-Ruševljan, odnosno jest, ali u zaseban odio podnaslova „Fragmenti stela”.⁴⁶

32 Na hrvatski jezik moguće je prevesti samo pojedine riječi ovoga natpisa, *et* (i) i *curante* (dok se brinuo).

33 U seminaru „Žrtvenici Liberu iz Popovca” tekst ovoga spomenika pokušao je interpretirati tadašnji učitelj u Osnovnoj školi Popovac Željko Predojević. Njegova transkripcija natpisa na steli glasi: *XX/Aellv/etma/curantie* (Predojević, n. d., 7, bilj. 34).

34 Od grafema LA preostali su samo donji dijelovi, pri čemu je od slova A očuvan odsječak jedne od polovina. Ime (*nomen*) koje je započinjalo tim slovima moglo je biti *Laetilius, Laelius, Larcus* i dr. (prema: Solin, Salomies, 1994., str. 99–102).

35 Npr. (*Bla*)(sius), (*Gal*)la(tronius), (*Pel*)la(rtius) i dr. (prema: Solin, Salomies, 1994., str. 7, 35, 85, 150).

36 Od *Latro* ili *Latronianus* (prema: Solin, Salomies, 1994., str. 349).

37 Npr. (*Ba*)la(tro) (prema: Solin, Salomies, 1994., str. 300).

38 Ako je riječ o krajnjem dijelu muškoga nadimka on je, cjelovit, mogao glasiti *Agricola, Aquila, Messala, Scaevola* ili, ako je u sastavnici imao dva L (od kojih je prvo L bilo posljednje slovo u retku iznad), *Caracalla, Gemella* ili *Sulla*. Teoretski, slova LA mogla su biti i završetak imena ženske osobe, primjerice, *Crescentila, Gemela, Vēt(t)iola*, odnosno *Camilla, Drusilla, Lucilla, Priscilla* ili *Taburtilla* (prema: Solin, Salomies, 1994., str. 285–473).

39 Primjerice, *L(ucius) A(emilius)*. Za primjere vidjeti: Solin, Salomies, 1994.

40 Ako je riječ o nadgrobnom spomeniku koji je bio podignut rimskome vojniku, navedena je brojčana oznaka mogla značiti i broj stipendija, odnosno broj godina provedenih u vojsci.

41 U postojećim onomastičkim pregledima analogije za ime *Aellu[- - -]* ne postoje. Moguće je da je riječ o jedinstvenome imenu, npr. *Aellus*.

42 I mogao je glasiti *Lucius, Lupio, Lusitanicus* i dr. (Solin, Salomies, 1994., str. 353–355).

43 Prevlucijeve oslobođenice.

44 Žensko je ime na ovome mjestu moglo biti *Maesa, Mamaea, Marcia Procula, Matidia, Mattua* i dr. Ako je riječ o početku (predime) muškoga imena, ono je moglo glasiti *Manio, Marcus* i dr. (prema: Solin, Salomies, 1994., str. 7–28, 109–115, 236, 353, 357).

45 U djelomično očuvanome prvom retku slova su visoka 3,5 cm, a široka do 2,5 cm; u drugome su visoka 8 cm, a široka od 1 do 4,5 cm; u trećem su visoka 6 cm, a široka od 2,5 do 5 cm (AE), pri čemu je drugo po redu slovo L visoko oko 2,5 cm, a široko 1,5 cm. U četvrtom retku prva dva slova visoka su od 7 do 7,5 cm, a široka od 3 do 7 cm. U posljednjem retku slova su isklesana u visini od 4,5 do 5 cm, a široka su od 2 do 3,5 cm.

46 Prema: Dautova-Ruševljan, 1983., str. 35–42.

Objelodanjen bi ulomak ovoga nadgrobnog spomenika, s obzirom na glatki pilastar⁴⁷ kojim je natpisno polje flankirano, kao i odlike samoga teksta, valjalo datirati najkasnije u 2. st. Riječ je o predmetu koji vjerojatno upućuje na to da je kod mjesta ili na mjestu naselja Popovac postojala nekropola iz ranocarskoga doba.

Ustanovljenjem triju muzeja u Osijeku – specijaliziranih Arheološkoga muzeja Osijek i Muzeja likovnih umjetnosti Osijek tijekom 20. i 21. st. uz već postojeći nacionalni Muzej Slavonije s korijenima u 19. st. – umnogome je unaprijeđeno sustavno istraživanje, proučavanje te komuniciranje stručnjaka s pripadnicima regionalne ili lokalne zajednice diljem Osječko-baranjske županije u Republici Hrvatskoj. Na to da je riječ o baštinskim ustanovama koje su vidljive u navedenome okruženju upućuje i pronalazak triju kamenih predmeta s natpisom čije su postojanje otkrili ili su ih nadležnim službama, u ovom slučaju Arheološkoga muzeja, uglavnom prijavili mještani. To su miljokaz koji je pronađen kod Bilja te žrtvenik koji je iskopan u Kopačevu. Danas se ti predmeti nalaze u Arheološkome muzeju Osijek. Stela, koja je valjda pronađena u okolici Popovca, i dalje je pohranjena u tamošnjoj osnovnoj školi. Osim miljokaza, pronađenoga na izvornome mjestu, a na kojem je navedeno i točno doba podizanja za Aleksandra Severa potkraj prve trećine 3. st., preostale predmete treba okvirno datirati u završetak 2. ili prvu trećinu 3. st. Prema tomu svi spomenici koji su opisani u ovome radu bili su napravljeni najkasnije za Severske dinastije (193. – 235. g.). Dvama posljednje navedenim natpisima pritom je poznat samo širi kontekst mjesta pronalaska.

LITERATURA

Barkóczi, I. The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian // *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16(1964), str. 257–356.

Bulat, M. Vijesti arheološkog odjela: Rekognosciranje arheološkog terena od 1. XI. 1965. do 1. XI. 1967. godine // *Osječki zbornik* 11(1967), str. 357–359.

Bulat, M. Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji // *Osječki zbornik* 12(1969), str. 39–49.

Bulat, M. Ponovo otkriće rimske ceste // *Glas Slavonije* 40 (1983), str. 7.

Bulat, M; Pinterović, D. Izvještaj o arheološkom ispitivanju na terenu Murse u 1968. godini // *Osječki zbornik* 13(1971), str. 3–78.

Calabi Limentani, I. *Epigrafia latina*. Bologna, 1991.

Clauss, M. *Mithras: Kult und Mysteriu..* Darmstadt, 2012.

Corpus inscriptionum Latinarum, III // Inscriptiones Asiae, Provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae, Berolini, 1873.

Corpus inscriptionum Latinarum, III, supplementum // Inscriptiones Orientis et Illyrici Latinae. Berolini, 1889-1902.

Corpus Signorum Imperii Romani Deutschland I, 1 // Raetia (Bayern südlich des Limes) und Noricum (Chiemseegebiet). Bonn, 1973.

Dautova-Ruševljan, V. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad, 1983.

Džino, D.; Domić-Kunić, A. Pannonians: identity-perceptions from the Late Iron Age to later antiquity // *British Archaeological Reports 2393: The Archaeology of Roman Southern Pannonia – The State of Research and Selected Problems in the Croatian Part of the Roman Province of Pannonia*. Oxford, 2012., Str. 93–115.

Firinger, K. a Ponovno otkriće rimske prometnice preko baranjskih dravskih močvara kod Osijeka // *Osječki zbornik* 4(1954), str. 148–152.

Firinger, K. b. Ruševine Murse početkom 19. stoljeća // *Osječki zbornik* 4(1954), str. 41–49.

Gordon, R. L. *The Roman Army and the Cult of Mithras: a critical view // L'armée romaine et la religion*. Paris, 2009., Str. 379–450.

Haynes, I. *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*. Oxford, 2013.

Kellner, H.-J. *Die Römer in Bayern*. München, 1976.

Keppie, L. *Understanding Roman inscriptions*. London, 1991.

Kienast, D. *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt, 2004.

Колосовская, Ю. К. *Паннония в I-III веках*. Москва, 1973.

Lassère, J.-M. *L'ononastique des esclaves et des affranchis: Historique de la question // Manuel d'épigraphie latine*. Paris, 2005., Str. 137–150.

Matijašić, R. *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula, 2002.

Mišić, B. *Cults and Integration in the Roman Cities of the Drava Valley (Southern Pannonia)*, doktorska disertacija. London, 2013.

Mócsy, A. a. *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest, 1959.

Mócsy, A. b. *Untersuchungen zur Geschichte der Römischen Provinz Moesia Superior // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11(1959), str. 283–307.

Onomasticon provinciarum Europae latinarum, II. Wien, 1999.

Onomasticon provinciarum Europae latinarum, III. Wien, 2000.

⁴⁷ Prema: Dautova-Ruševljan, 1983., str. 43.

- Petković, S.; Ilijić, B. Votive altar of Lucius Petronius Timachus // *Старинар* 63(2013.), str. 53–72.
- Pinterović, D. *Mursa i njeno područje u antičko doba*. Osijek, 1978.
- Predojević, Ž., N. D. Žrtvenici Liberu iz Popovca, seminar, Str. 1–13.
- Rendić-Miočević, A. Marble altars of Cautes and Cautopates from the surroundings of Čakovec in northwest Croatia // *Roma y las provincias: modelo y difusión I*. Roma, 2011., Str. 323–335.
- Rendić-Miočević, A. Rivers and river deities in Roman period in the Croatian part of Pannonia (sic!) // *Histria Antiqua* 21(2012), str. 293–305.
- Sinobad, M. Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske // *Opvscvla Archaeologica* 34(2010), str. 145–228.
- Solin, H. Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom I // *Commentationes Humanarum Latinarum* 48(1971)
- Solin, H. a. Die Namen der orientalischen Sklaven in Rom // *L'onomastique latine: Actes du Colloque International sur l'onomastique latine organisé à Paris du 13 au 15 octobre 1975*. Paris, 1977., str. 205–220.
- Solin, H. b. Zu den griechischen namen in Rom // *L'onomastique latine: Actes du Colloque International sur l'onomastique latine organisé à Paris du 13 au 15 octobre 1975*. Paris, 1977., str. 161–175.
- Solin, H.; Salomies, O. *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*. Hildeshei, 1994..
- Škegro, A. Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije // *Opvscvla Archaeologica* 22(1998), str. 89–117.
- Várady, F. *Baranya múltja és jelenje*. Pécs, 1897.
- Vukmanić, I. *Dunavski limes u Hrvatskoj*, doktorska disertacija. Zagreb, 2017.
- Vukmanić, I. Izvješće o stručnome arheološkom terenskom pregledu na području arheološkoga nalazišta Rimska cesta između Osijeka i Bilja // *Rimske komunikacije na području Osječko-baranjske županije* (2019. g.), projekt Osječko-baranjske županije. Osijek, 2020., Str. 1–3.
- Vukov, M. *Rimski zavjetni žrtvenici s područja Hrvatske*. Zagreb, 2022.
- Wagner, F. *Neue Inschriften aus Raetien* // *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 37/38(1956-1957), str. 215–264.
- Walsh, D. *The Cult of Mithras in Late Antiquity: Development, Decline and Demise ca. A. D. 270–430*. Leiden-Boston, 2019.
- Whittaker, C. R.; Garnsey, P. *Rural life in the later Roman empire* // *The Cambridge Ancient History XIII: The Late Empire, A. D. 337–425*. New York, 2008., Str. 277–311.

MREŽNE STRANICE

Harl, F. i O. Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/6343> (13. 11. 2021.).

Harl, F. i O. Ubi Erat Lupa, <http://lupa.at/20219> (5. 6. 2022.).

<http://www.glas-slavonije.hr/210622/4/Ljubitelj-starina-iz-Bilja-pronasao-rimski-miljokaz> (18. 9. 2013.).

KRATICE

CIL Corpus inscriptionum Latinarum, Berlin

ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, Ljubljana

OPEL *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, Wien